

ПОТАПЕНКО

Ярослав Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії та культури України
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький
ДПУ імені Григорія Сковороди”
(м. Переяслав-Хмельницький)

**МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА
ОСНОВА ІСТОРІЇ ТІЛА**

Досліджується специфіка міждисциплінарної взаємодії історії тіла з іншими соціогуманітарними дисциплінами та напрямками. Особлива увага приділяється тілесним аспектам феміністичних, постколоніальних та посттоталітарних студій, дискурс-аналізу та семіотики.

Исследуется специфика междисциплинарного взаимодействия истории тела с другими социогуманитарными дисциплинами и направлениями. Особенное внимание уделяется телесным аспектам феминистических, постколониальных и посттоталитарных исследований, дискурс-анализу и семиотики.

The peculiarities of interdisciplinary integration of the history of the body with other social and humanitarian studies and trends are explored. Special attention are given to the somatical aspects of feministic, postcolonial and posttotalitarian studies, discourse-analysis and semiotics.

Надзвичайно актуальним завданням сучасних історичних студій в Україні вважаємо активізацію досліджень, структурно, методологічно і гносеологічно пов'язаних з такими міждисциплінарними напрямками, як гендерні, феміністичні та постколоніальні студії, візуальна історія, дискурс-аналіз, історія тіла та психоісторія.

В ситуації глибокої кризи, якої нині зазнав і принцип раціональності, й постмодерністський сумнів у його гносеологічній спроможності, з новою силою звучить вимога щодо необхідності віднайдення нових методологічних засад наукового пізнання, нових систем опису й когнітивних моделей. В подібному розрізі аналітика “тілесної свідомості”, тілесних технік і канонів

здатна суттєво активізувати й актуалізувати історіографічні студії, стимулювати становлення й генезу “нових перспектив історіописання”.

Дослідженням історичної специфіки виявів, статусів і репрезентацій людського тіла у різні часи займалися такі вчені, як Н. Еліас, Ж. Моссе, М. Мосс, К. Узборн, Р. Сеннет, Р. Еванс, М. Фуко, Ж. Ле Гофф, Н. Трюон, А. Поттс, К. Банум, С. Гілман, Р. Флойд, А. Грегорі, К. Вачтер, Г. Пастер, Е. Канторович та багато інших авторів, відкриваючи дуже цікаві і часом абсолютно неочікувані аспекти історичного буття.

Р. Портер, М. Дженнер, А. Соколов, С. Сланічка висловлюють переконання у тому, що історія тіла має велике майбутнє, а категорія “тілесності” набуває (дедалі активніше) поважного статусу нового структурного принципу і ключової категорії історичного пізнання, ґрунтованого, насамперед, на інтер- та трансдисциплінарних стратегіях. Від перших своїх витоків історія тіла поставала як комплексний міждисциплінарний напрямок постпозитивістської соціогуманітаристики, для якого вимога долання кордонів між науковими галузями й напрямками була не просто ґносеологічною підставою, а невід’ємною умовою існування. Взагалі, слід зазначити, що в сучасній соціогуманітаристиці теоретично обґрунтованого і практично реалізованого досить варіативний і розгалужений діапазон можливих різновидів взаємодії наукових напрямків, дисциплін, дискурсів та наративів.

Історію тіла неможливо уявити без інтелектуального діалогу з феміністичними й гендерними дослідженнями. Представниці феміністичного напрямку (С. де Бовуар, Ю. Крістева, С. Хардінг, Л. Ніксон та ін.) виходять з твердого переконання: соматична тематика завжди набуває політичного характеру, оскільки саме навколо тіла розгортаються владні стосунки в патріархальних суспільствах. Тілесний дискурс, на думку Л. Ірігарей та Е. Сісу, має на меті приховати страх Заходу перед фемінним і спрямованість до збереження контролю над тілом жінки [5, с. 200]. Коли С. Кофман здійснює аналіз фрейдистських текстів з метою виявлення репресивної концепції жінки

чи коли Л. Малві вивчає специфіку кінематографічної продукції Голівуду задля виділення дискримінаційно-маскулінних візуальних стратегій, – ці інтелектуальні пошуки завжди реалізуються з виразним акцентом на проблематизації соціокультурних стереотипів щодо “виробництва жіночого” в “чоловічій”, тілесно зорієнтованій “фало-логоцентричній” традиції Заходу.

Історичні дослідження, проведені “на стику” історії тілесності й сексуальності та гендерного підходу, іноді дають доволі цікаві й неординарні результати. Зокрема, С. Жеребкін, вивчаючи сексуальну поведінку та “гендерні політики ідентичності” в Україні козацької доби, приходять до висновків про “гомосексуальну природу Січі”, де гармонія “найвищої духовної близькості воїнів-козаків” вимагала вбивства і зґвалтування жінки (як ритуального взірця мужньої поведінки), а також наявності соціального прошарку “опущених” (євреї, поляки, мусульмани та інші “чужі”) [2].

Збагнути специфіку, логіку, сенс і перебіг глобальних цивілізаційних катастроф ХХ ст. – Голокост, Голодомор, ГУЛАГ, вибух на Чорнобильській АЕС – виглядає абсолютно неможливим, не вписавши ці явища в тілесний контекст болю, жорстокості та насилля як універсальних категорій та фундаментальних “концептуальних полів” Західної цивілізації. Так, О. Івашина, розмірковуючи про сутність культури, приходять до висновку, що всі її найважливіші сфери пронизують садизм і мазохізм, без яких існування культури ніяк неможливе. “Для обдарованого та вразливого інтелекту, що живе в посттоталітарній культурі, тортури (в їх широкому розумінні) можуть стати єдиною формою мистецтва та єдиною інтелектуальною дисципліною, що знаходиться в його розпорядженні. Ціль тортурів – самі тортури” [3]. Думку про перетворення трагедії споглядання болю, тортур і смерті на “комедію культури як шоу-бізнесу” знаходимо в роботах Ж. Батая, Ж. Бодріяра, С. Жижека, У. Еко, М. Рикліна, І. Смірнова, С. Зонтаг, Р. Рорті.

Значний інтерес як науковців, так і представників широких кіл позанаукової громадськості в останні два десятиліття привертають дослідження соціальної пам’яті (social memory studies), зосередженні, здебільшого, навколо

методологічно визначального запитання, сформульованого П. Коннертоном: як суспільства пам'ятають? (в який спосіб реалізується становлення суспільних “ритуалів пам'яті”; як пам'ять “інтер'єризується”, стаючи підґрунтям культурно-політичного безсвідомого; як ієрархія влади обумовлює контроль над пам'яттю соціуму). Розв'язання цих проблем неможливе поза аналізом травматичного соціобіологічного досвіду й “постпам'яті”, спричиненої цим досвідом, феномену “пам'яті тіла” в контексті зв'язку між пам'яттю та ідентичністю. Так, в роботі М. Хальбвакса “Легендарна євангельська топографія Святої Землі” історична інтерпретація тілесних алегорій дозволяє автору позиціонувати Святу Землю як уявлений ландшафт, в якому локалізовано колективну пам'ять паломників і хрестоносців про життя Ісуса. Поняття “рамок пам'яті” як своєрідник “технік розуму” (мнемотехнік), запроваджене М. Хальбваксом, могло бути сформоване під впливом праці іншого видатного французького соціолога – М. Мосса – про “техніки тіла”. Ключові тези обох вчених, сформованих інтелектуально в руслі конструктивістської традиції школи Е. Дюркгейма, дуже близькі: те, що вважали індивідуальним або природним, насправді виявляється соціально зумовленим і вмотивованим, може регулюватися методами соціальної інженерії [7, с. 9]. Зв'язок тілесних мотивів з процедурами “виробництва пам'яті”, її медикалізацією або маргіналізацією в результаті застосування репресивних технологій “політики пам'яті”, – знаходимо в працях П. Нори, Е. Хеккінгса, Я. Ассмана, М. Вінока тощо.

Важливу роль історія тіла займає і в популярних у постмодерному історіографічному дискурсі постколоніальних студіях (postcolonial studies). Деконструктивістське розвінчування Заходу як “суб'єкту імперського дискурсу”, аргументоване викриття нав'язуваних “незахідному” світу західних моделей ідентичності та способів світоуявлення в роботах Е. Саїда, Г. Співак, Е. Сезара, М. Баля, Ф. Фенона, Г. Бгабха, Г. Тіффіна, Б. Ешкрофта осмислюється в прямому зв'язку з соматичною проблематикою. Як колонізатор утвердив і нав'язав уявлення про “ідеальне тіло” колонізованого

(запрограмував його)? Які тілесні практики толерувалися й пропагувалися для “упокорених” (subaltern) – а які навпаки, викорінювалися й репресувалися колонізаторами? – адекватні відповіді на ці питання допомагають глибше збагнути, в який спосіб насаджувався колоніальний контроль над способами виробництва знань, колективних та індивідуальних репрезентацій (аби сформувати науково виважені антиколоніальні стратегії з метою подолання політико-економічної та інтелектуальної залежності “третього світу” від колишніх метрополій). Семантичне нівелювання шовіністичних маскулінно-імперіалістичних ідеологем реалізується шляхом наукової нейтралізації й оприявлення численних дегуманізуючих міфологем щодо “ущербності”, “потворності” чи “монструозності” тіл, упокорених колонізаторами. Ці тіла мали наочно демонструвати, що колонізовані є “втіленням зла”, “абсолютним злом” і “ворогом традиційних цінностей”, “невиправним інструментом сліпих сил” хаосу. Тілесність підкорених – хтонічно-демонічна, стихійна, дика й некерована, тому порятунком від неї (для її ж блага!) полягає в жорсткому контролі шляхом тяжких тортур, котрі відіграють роль стримуючого чинника (символічного тавра, “міти” або “стигми”).

Ф. Фанон, обґрунтовуючи необхідність викорінення рабських комплексів пригноблених народів, вдається до тілесних метафор і порівнянь: місто колонізованого – це “скоцюрблене місто”, яке “стоїть навколішки, розпростерте”, місто колонізатора – це “сигте місто, ліниве, його черево завжди переповнене гарними речами”; “товсті, безформні тіла” підкорених в очах колонізаторів зливаються в “орди чорних, коричневих та жовтих”, для опису яких більш придатна “мова зоолога”; справжнє життя для колонізованого може вирости тільки з “гнилого трупа колонізатора” [6]. Одна з ключових тез постколоніального дискурсу полягає в тому, що ера імперіалістичної експансії спричинила суттєві трансформації в самоідентифікації як колонізаторів, так і колонізованих (месіанська культуруносна зверхність перших – і низькопоклонство, закомплексованість і “меншовартість” других). І ця

обставина значною мірою відобразилася й на тілесному рівні (в сенсі психофізичної єдності індивіда).

Класичним прикладом експлуатації демонізованого “незахідного” типу тілесності є випадок з т. зв. “готтентотською Венерою” (Сарою Бартман), привезеною з Південної Африки до Європи в 1810 р. задля прилюдної демонстрації як “монстра” і “потвори”. Після смерті жінки лікар, що здійснював розтин, “дегуманізував її, порівнював з орангутангом, і тим робив внесок у формування уявлення про те, що африканці ближчі до тварин, аніж до людей” [5, с. 204]. Візуальними засобами і шляхом потрактування окремого випадку як типової норми утверджувався стереотип перверсивної та примітивної “негритянської” сексуальності, розбещеної й сексуально невгамовної, як повної антитези до “цивілізованої” європейської чуттєвості. Подібні маніпулятивні репрезентації колоніально-імперського ідеологічного нарративу мали на меті зафіксувати в масовій свідомості погляд на “чорну” жінку як на проститутку [5, с. 205].

Доволі близькими до постколоніальних: за змістом і методологічними засадами є т. зв. постсоціалістичні / посткомуністичні студії, котрі займають вагоме місце в науковому історико-політологічному дискурсі 2000-х років. Об’єктивний аналіз економічних, соціальних та культурних трансформацій в суспільствах перехідного типу (від псевдосоціалізму до квазікапіталізму) передбачає й ґрунтовне вивчення “культурних травм” та шляхів їх подолання, дослідження змісту і ступеня формалізації та регламентації соціальної поведінки через контроль над “тілом соціальним”. А це апріорі неможливо без з’ясування базових “політичних технологій тіла”, що їх продукувала й репродукувала тоталітарна система, та способів, у які влада створювала “слухняні тіла” через їх авторитарно-унормоване позиціонування в соціокультурному просторі. Необхідно враховувати й ту обставину, що в тоталітарних державах, зокрема СРСР та гітлерівській Німеччині, владоможці ефектно демонстрували потужність і життєву снагу політичної системи шляхом масових спортивних змагань, парадів, військових оглядів як ритуально-

церемоніальних виявів масового дисциплінованого і “всеєдиного” тоталітарного тіла нації (держави-нації). Останнє мислилося як незнищенне, серійно відтворюване за будь-яких військових чи природних катаклізмів під “мудрим керівництвом” партії як уособлення еталону, всіх найкращих чеснот класу (або раси). Для концептуалізації “радянськості” (sovietness) не лише як базового ідеологічного, але й буттєво-екзистенційного та ціннісно-аксіологічного ідентифікаційного конструкту, – обов’язковим гносеологічним етапом (або, принаймні, фрагментом) стає аналіз ідеологізації повсякдення та політизації побуту, пов’язаних з тілесним виміром буття індивіда. Вивчення “політекономії соцреалізму”, зреалізоване Е. Добренко, “повсякденного сталінізму”, проведене Ш. Фіцпатріком, та “генеалогії російської особистості” (О. Хархордін) тісно пов’язані з “роботою над тілом” і моделями “біополітики” (термін М. Фуко), що їх запроваджувала й легітимізувала російсько-радянська авторитарна система. В цій системі тілу як важливій соціокультурній (а не біологічній) категорії було відмовлено у праві на існування у просторі офіційно толерованого академічного дискурсу, навіть попри матеріалістичну зорієнтованість марксистської науки.

Тому, як бачимо, т. зв. *soviet studies* (вивчення “радянської цивілізації”), представлені роботами Ш. Плаггенборга, С. Коткіна, Е. Наймана, В. Паперного, Н. Козлова, Є. Добренко тощо, розвиваються паралельно до “історії тіла” й у активному взаємозв’язку з нею. В якості прикладів можна навести дослідження А. Блюмом радянської статистики й механізмів політизації знання та вивчення “тілесно-просторової співмірності” радянської паркової скульптури як “технології влади” М. Золотоносим [1].

Принагідно зазначимо, що дослідження української історії ХХ ст. варто реалізувати з обов’язковим урахуванням постколоніальної та посткомуністичної перспектив і систем опису, адже нинішнє становище української нації – посттоталітарне, постколоніальне і постгеноцидне (ще й “постлюдське”, за словами Л. Костенко).

До переліку міждисциплінарних напрямків, тісно пов'язаних з соматичною тематикою, варто долучити й т. зв. дослідження націоналізмів (nationalism studies), методологія яких ґрунтується на інтенсивній взаємодії здобутків політології, соціології, етнології, історії ідей та, власне, етнічної історії. Очевидним є той факт, що специфіка національних ідентичностей та націй, осмислених через концепт “уявлених спільнот” (сконструйованих, значною мірою, на підставі, “винайдення традицій”), – суттєво корелюється відповідно до специфіки тілесних репрезентацій, тілесних символів та метафор, характерних для нації традиційно або “нав'язаних” елітою з міркувань політико-ідеологічної доцільності (відповідні процеси гарно описані Б. Андерсоном та Е. Гобсбаумом).

Від кінця ХХ ст. суттєво активізувалися такі напрямки інтердисциплінарних студій, як візуальні та медіа- дослідження, дослідження простору (space studies), оточуючого середовища (environmental studies), семіотика, історія метафор, історія речей, дискурс-аналіз.

Всі ці напрямки, при ретельному підході, мають досить багато спільних тем, проблем, методологічних підходів, концептуальних полів і гносеологічних стратегій, котрі пов'язують їх з “історією тіла”. Зокрема, семіотика досліджує структуру, семантику і морфологію знаків, їх будову і те, як вони функціонують в різних культурних контекстах. При цьому важливо з'ясувати специфіку комунікативних систем, в яких знаки використовуються (за якими принципами і на яких підставах). Рецепція тіла людини як семіотично-репрезентативної системи є сьогодні дуже поширеною методологічною стратегією в культурологічних працях.

Сфера інтересів семіотики – семантичний аналіз міфів, архаїчних світоглядних моделей, образів масової культури, систем репрезентації, взаємодія-співвідношення тексту з соціокультурним контекстом тощо – прямо пов'язана з соматичною проблематикою, осмисленою в розрізі концепції Р. Барта про “тіло-як-текст”. Без дослідження тілесності неможливо вивчати моду та способи її репрезентації у сфері “порногламуру” (домінуючий дискурс

сучасної індустрії розваг – динамічна знакова система, підживлювана елементами інших дискурсів та систем опису). Звернення до соціокультурних вимірів віктимізованого, маргіналізованого й девіантного тіла допомагає Дж. Таггу прослідкувати, як винайдення фотографування вплинуло на способи систематизації інформації про злочинців. Доречно тут навести тезу І. Кучми про важливість “тілесного канону”, що є “ключем до будь-якого символізму”, адже відображає тіло людини, трансформоване у знаки, створює механізм соціальної комунікації, наділяє індивіда “символічним виміром” через систему фіксованих ритуальних норм тілесної поведінки [4, с. 41–42]. Ефективний аналіз подібних ритуальних норм можливий лише з використанням кращих здобутків зі сфери семіотики.

В популярній нині галузі дискурс-аналізу (вивчення дискурсивних практик, репертуару інтерпретацій метаструктур, “метаоповідей” і гіпертекстів; деконструктивістське декодування інтертекстів, критичний аналіз “влади-знання”) – також дуже часто присутня тілесна проблематика. Мабуть, найкращим прикладом в цьому контексті є вивчення тілесних покарань і способів контролю над тілом як особливого способу “виробництва знань” про суб’єкта (М. Фуко). Після публікації революційних (в науковому сенсі) праць М. Фуко поняття “дискурс” і “тілесність” багатьма дослідниками сприймаються як взаємопов’язані і взаємоопосередковані концепти. Варто зауважити, що саме завдяки роботам видатного французького мислителя тіло стало провідною категорією історичних досліджень в західній історіографії, а пов’язані з тілесністю проблеми (хвороби, сексуальність, повсякденність, історія медицини, тортур тощо) здобули поважний науковий статус і академічне визнання. Ретельна аналітика тотально-всеохопної гетерогенності влади у М. Фуко нерозривно пов’язана з типологізацією й дискурсивізацією історично визначених тілесних практик, тіл психіатризованих, покараних, ув’язнених, медикалізованих, сексуалізованих, упокорених тощо. За висновками вченого, європейська індивідуальність стала можливою саме завдяки технологіям владного впливу, сфокусованим на тілі людини від XVII ст.

З іншого боку, як справедливо зазначає А. Соколов, тенденція бачити в тілах лише символи, метафори або об'єкти владного впливу (типовий для інтелектуалів постмодернізму конструктивістський підхід), має й негативні наслідки, адже веде до ігнорування ролі безпосереднього фізичного досвіду “власників” тіл.

Висновки. Хоча інтерес до соматичної проблематики в сучасній соціогуманітаристиці надзвичайно високий, цілісно-концептуальне, комплексно-інтегративне уявлення про тілесність як базовий соціокультурний феномен (системоутворюючий у царині знань про людину) все ще не сформовано. Необхідність вироблення уявлення про тіло як неподільно-“соборну” фізично-духовно-соціально-екзистенційну єдність буття індивіда і соціуму стає цілком очевидною завдяки активізації в останні роки транс- та інтердисциплінарних студій, пов'язаних з аналітикою тілесності через призму соціального досвіду.

З іншого боку, саме значні успіхи в царині міждисциплінарних наукових галузей та напрямків, пов'язаних з історією тіла (або окремими його аспектами), активізують потребу вироблення теоретико-методологічного та світоглядного консенсусу щодо розуміння тілесності як синтезного соціо-біологічного феномену, детермінованого, значною мірою, культурно-історичними, політико-ідеологічними та знаково-метафоричними чинниками. Тому немає жодних підстав говорити про універсальність “мови тіла” чи “природність” тілесних або сексуальних практик, ба навіть досить поширених у тих чи інших соціумах або культурах.

Прогнозованим є зростання наукового інтересу до тілесної проблематики, котра має потужний гносеологічно-евристичний та глобально-комунікативний характер і тому повинна досліджуватися максимально широким колом фахівців-гуманітаріїв та суспільствознавців.

Список використаної літератури

1. *Введение* в гибридные исследования: (hybrid/mixed studies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://migo.stedu.ru/gibrid.ppt>. – Загл. с экрана.
2. *Жеребкин С.* Сексуальность в Украине: гендерные “политики идентификации” в эпоху казачества / С. Жеребкин // О муже(N)ственности : сб. статей. – М. : Новое лит. обозрение, 2002. – С. 224–242.
3. *Івашина О.* Біль та насилля сучасної культури [Електронний ресурс] / О. Івашина. – Режим доступа: <http://terroristica.info/node/159>. – Заголовок з екрану.
4. *Кучма І. Л.* Канон тіла в Західноєвропейській культурі / І.Л. Кучма // Магістеріум. – Вип. 5 : Культурологія. – К. : Стилос, 2000. – С. 41–49.
5. *Соколов А. Б.* Концепт “тело” в современных исторических исследованиях / А. Б. Соколов // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – № 3 (60). – С. 202–207.
6. *Фанон Ф.* Чорна шкіра, білі маски [Електронний ресурс] / Ф. Фанон. – Режим доступа: <http://vpered.wordpress.com/2010/11/22/fanon>. – Заголовок з екрану.
7. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М. : Новое изд-во, 2007. – 348 с.